

OOG VOOR DE BIJBELSE TOEKOMST VAN ISRAËL EN DE VOLKEN

M.J. Paul

Dit artikel geeft enige historische voorbeelden van de interpretatie van Bijbelteksten die gaan over Israël in de toekomstverwachting.¹ Vervolgens komen diverse Bijbelgedeelten aan de orde, eerst vanuit het Oude Testament, daarna vanuit de evangeliën en het boek Handelingen.² Dit gebeurt om het thema van de studiedag over Israël in de eindtijdverwachting van vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie te actualiseren voor de huidige generatie. Er is ook in onze tijd reden om uit te zien naar Gods toekomst voor Israël en de volken.

De Vroege Kerk: een dubbele vervangingstheologie

Volgens de Amerikaanse theoloog Michael Vlach is het vervangingsdenken dat de kerk in de plaats van Israël is gekomen, gebaseerd op twee fundamentele geloofsovertuigingen:

1. De natie Israël is op de een of andere manier tot voltooiing gekomen of heeft haar status als volk van God verspeeld en zal nooit meer opnieuw een gehele eigen rol vervullen los van de kerk.

2. De kerk is nu het ware Israël dat voor altijd de natie Israël heeft vervangen als het volk van God. Het resultaat is dat de kerk de enige erfgenaam is van de zegeningen die God in het kader van het verbond oorspronkelijk aan het nationale Israël in het Oude Testament heeft beloofd. Dit sluit een toekomstig herstel van de natie Israël met een unieke identiteit, rol en doel uit.³

Wie deze omschrijving op zich laat inwerken, ziet weinig ruimte voor de verwachting dat in de toekomst het volk Israël in Christus zal gaan geloven. Tegen die achtergrond is het opmerkelijk dat veel vertegenwoordigers van de Vroege Kerk ook heel andere geluiden laten horen. Als voorbeelden dienen Origenes en Augustinus.⁴

Origenes (ca. 185-253), de grote man van de allegorische verklaring van de Schrift, schrijft over de twee roepingen van Israël. Tussen deze twee roepingen in staat Gods roeping van de

1 Lezing op het congres van SSNR over de plaats van Israël in de eindtijdverwachting van puriteinen en gereformeerde piëtisten, gehouden op 21 september 2024 te Linschoten.

2 Een groot deel van het Nieuwe Testament blijft hier buiten beschouwing en vereist een uitvoeriger behandeling dan in dit bestek mogelijk is.

3 M.J. Vlach, *Has the Church Replaced Israel? A Theological Evaluation*, Nashville 2010, 12-17.

4 M.J. Paul, "Ik zend u de profeet Elia". De toekomst van Israël volgens de vroegchristelijke kerk', *Theologia Reformata* 57 (2014), 22-39.

kerk. Dat wil zeggen: eerst was Israël geroepen, daarna, toen Israël struikelde, werd de kerk uit de heidenen geroepen. Maar wanneer de volheid van de heidenen is ingegaan, dan zal heel Israël, dat opnieuw geroepen wordt, opstaan en gered worden (Rom. 11:25-26).⁵

De kerkvader Augustinus behandelt in zijn boek *De stad van God* (gereedgekomen in het jaar 416) de profeten uit het Oude Testament. Bij het boek Hosea wijst hij op de tekst in 3:4-5: 'Want vele dagen zullen de zonen van Israël zonder koning zitten, zonder bestuurder, zonder offer, zonder altaar, zonder priesterschap en zonder openbaringen.'⁶ Dit duidt volgens Augustinus op de huidige toestand van de Joden, maar hij vraagt ook aandacht voor de daarop volgende woorden van Hosea:

En later zullen de zonen van Israël terugkeren en zullen ze de Heer, hun God, en David, hun koning, gaan zoeken. En ze zullen verstomd staan over de Heer en over zijn weldaden in de laatste dagen.

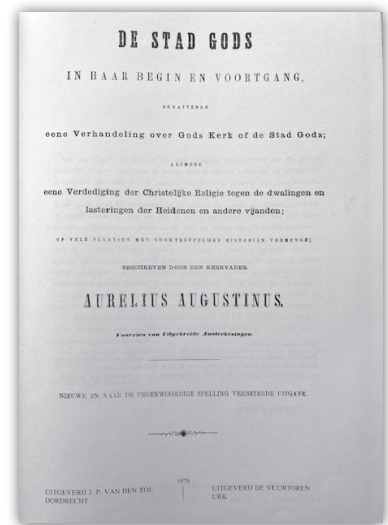
Augustinus betreft deze tekst op de Israëlieten naar het vlees die nog niet in Christus willen geloven. Hosea verzekert dat zij later wel zullen geloven, hetgeen betekent dat hun zonen het zullen doen.⁷

De kerkvader wijst verderop in zijn werk ook op het slot van het boek Maleachi, waar gesproken wordt over de komst van Elia.

En zie, Ik zal u Elias zenden, de Thesbiet, alvorens de grote, luis-terrijke dag van de Heer zal komen: Hij zal het hart van de vader keren naar de zoon en het hart van de mens naar zijn naaste (Mal. 4:5-6a).

Augustinus schrijft:

Dat door deze Elia, een grote en bewonderenswaardige profeet, op het einde van de tijd, vóór het oordeel, de wet aan de Joden zal worden uitgelegd en dat zij dan in de ware Christus, in onze Christus zullen geloven, is iets waarover onder de gelovigen heel veel wordt gesproken en gedacht. [...] Als hij [= Elia] dus zal komen en een geestelijke uitleg van de wet zal geven, die nu door de Joden nog vleselijk wordt verstaan, zal hij het hart van de vader keren naar de zoon.⁸

Titelpagina Augustinus –
De stad Gods
Bron: Collectie H. Koopman

Het is opmerkelijk dat Augustinus aangeeft dat over deze zaken door de gelovigen heel veel wordt gesproken en gedacht. Aan het slot van boek XX vat hij zijn standpunt samen:

⁵ Origenes, *Commentaar op de brief aan de Romeinen*, VIII, 7,9,12 (uitleg van Rom. 11).

⁶ De weergave van de Bijbelteksten is overeenkomstig de interpretatie van Augustinus, aansluitend bij de Nederlandse vertaling van G. Wijdeveld in Augustinus, *De stad van God*, 5^e druk, Amsterdam 2007. Voor Augustinus' visie op de bekering van de Joden, zie W.H. ten Boom, *Profetisch tegood. De Joden in Augustinus' De Civitate Dei*, Kampen 2002, 221-288.

⁷ Augustinus, *De stad van God*, XVIII, 28.

⁸ Augustinus, *De stad van God*, XX, 29.

De dingen die, naar wij geleerd hebben, bij of in verband met dat oordeel zullen gebeuren, zijn de volgende: Elia de Thesbiet zal komen. De Joden zullen geloven. De antichrist zal de Kerk vervolgen. Christus zal komen om recht te spreken. De doden zullen verrijzen.⁹

Bij de vijf zaken die hij opsomt, gaan de komst van Elia en de bekering van Israël voorop. Hier zien wij duidelijk dat de kerkvader een toekomstige bekering van het Joodse volk verwacht, en dat baseert op oudtestamentische profetieën. Elders betreft hij ook Romeinen 9-11 hierbij.¹⁰ Hij neemt afstand van de gangbare visie dat het duizendjarige rijk (Op. 20) in de toekomst te verwachten valt, en meent dat dit de periode van de kerk is, maar toch blijft hij de bekering van het Joodse volk verwachten.

In de Vroege Kerk waren er veel vertegenwoordigers die op basis van teksten uit het Oude en Nieuwe Testament verwachtten dat Israël eens tot bekering zou komen. Bepaalde vormen van vervangingstheologie waren gangbaar en op grond hiervan zijn harde uitspraken gedaan. Er is veel 'adversus judaeos' literatuur.¹¹ De kerk geloofde dat het volk Israël door God verworpen was, vanwege zijn ongehoorzaamheid en verwerping van Christus. Deze verwerping leek bevestigd te worden door de vernietigingen van Jeruzalem in 70 en 135 na Christus. De Vroege Kerk beschouwde zichzelf als het nieuwe Israël; de Schriften, de verbonden en de beloften aan Israël zijn nu in de eerste plaats voor de christelijke kerk uit Joden én heidenen. Dit is de hoofdlijn geworden in de westerse kerk.

We vernemen niets over de blijvende beloften aan Abraham, en ook blijven heel wat oudtestamentische profetieën onderbelicht. De gehanteerde hermeneutiek om de meeste beloften op de kerk toe te passen en de meeste bedreigingen op de Joden, zorgde voor zeer aanvechtbare uitspraken. Toch sloot deze vorm van vervangingstheologie blijkbaar de verwachting voor het volk Israël niet uit. Er was er een breed gedragen overtuiging onder de theologen van dit tijdperk dat het volk Israël tot bekering zou komen in de laatste dagen. De vervanging van Israël door de kerk is niet in elk opzicht blijvend, want in de toekomst zal God de draad weer oppakken met zijn volk.

Reformatie: de kanttekeningen van de Statenvertaling

In plaats van te letten op de reformatoren wil ik de aandacht richten op de kanttekeningen van de Statenvertaling.

In Ezechiël 37 staat een visioen van een vallei met doodsbeenderen. Daarna gaat het over twee stukken hout die samengevoegd moeten worden, waarbij het ene stuk hout Juda symboliseert en het andere stuk Efraïm, het Tienstammenrijk. De samenvoeging houdt in, dat de verstrooide Israëlieten verzameld zullen worden en tot één volk zullen worden. Niet langer zullen ze de afgoden dienen en David, de knecht van God, zal voor eeuwig hun vorst zijn.

De kanttekeningen betrekken de vereniging van de twee stukken hout voornamelijk op de samenvoeging van Joden en heidenen in één kerk:

9 Augustinus, *De stad van God*, XX, 30. De daarop volgende zaken zijn: 'De goeden en de kwaden zullen van elkaar gescheiden worden. De wereld zal verbranden en dan weer vernieuwd worden.'

10 Ten Boom, *Profetisch tegoe*, 254-264. Dit betreft ook passages in de uitleg van Psalm 14 (in Vulgata Ps. 13), 46 (45) en 74 (73).

11 Vgl. het overzicht van J. Bol, 'De adversus judaeos literatuur. Rosemary Ruether over de kerkvaders en de Joden', julesisaacstichting.org/de-adversus-judaeos-literatuur.

Ofschoon nu enigen van de tien stammen zich met Juda gevoegd hebben, en alzo tezamen uit Babel zijn opgetogen (1 Kron. 9:3), zo heeft nochtans de rechte geestelijke vereniging haar aanvang genomen ten tijde van den Heere Christus en van Zijn apostelen [...], en is voorts vervolgd onder de Joden, en voornamelijk onder de heidenen, en zal duren tot aan het einde der wereld, totdat het ganse geestelijke Israël is beroepen, in Gods hand [...] in één lichaam of één kerk verenigd en behouden.

De uitleg van de woorden 'brengen in hun land' luidt:

Het geestelijk Kanaän, Jeruzalem, den berg Sion, dat is, in Gods kerk, eerst de strijdende, daarna de triumerende [...], afgebeeld door het aardse, waar God de Joden eerst weder inbracht uit Babel.

Deze uitleg gaat direct van de terugkeer kort na de Babylonische ballingschap naar de eigenlijke vervulling in de kerk. De uitdrukkingen 'Juda' en 'Efraïm' worden symbolisch opgevat.

Tegen een dergelijke eenzijdigheid in de uitleg is in later tijd verzet gerezen. Trouwens, binnen de kanttekeningen zelf is verschil in benadering te bespeuren: bij de brief aan de Romeinen staan andere accenten dan bij de oudtestamentische profeten. In de kanttekeningen bij Romeinen 9-11 wordt een toekomstige bekering van het Joodse volk verwacht.¹²

Wilhelmus à Brakel en Galaten 6

In zijn *Redelijke godsdienst* behandelt Wilhelmus à Brakel de toekomstige bekering van de Joden, waartoe hij ook de tien stammen rekent.¹³ Hij doet de opvallende uitspraak:

Om alle heimelijke twijfelingen te voorkomen, heeft men te weten, dat in het gehele N.T. door het woord Israël nooit de gelovigen, de kerk van het N.T. genoemd wordt, maar dat daardoor altijd de Joodse natie verstaan wordt, in tegenstelling en afscheiding van alle andere.

Hij bespreekt twee mogelijke tegenwerpingen. De eerste is de tekst 'die zijn niet allen Israël die uit Israël zijn' (Rom. 9:6-8). Hier gaat het echter volgens de auteur niet over heidenen, maar over een scheidslijn binnen het Joodse volk.

De tweede tekst is Galaten 6:16: 'Zovelen als er naar deze regel wandelen, over hen zal zijn vrede en barmhartigheid en over het Israël Gods'. Volgens À Brakel gaat het hier

Portret W. à Brakel
Bron: Rijksmuseum

¹² Zie de kanttekeningen bij Rom. 11:14-15 en 25-26.

¹³ Voor een bespreking van de Israëlvisie van W. à Brakel, zie M. van Campen, *Gans Israël II. Voetiaanse en coccejaanse visies op de joden gedurende de zeventiende en de achttiende eeuw*, Zoetermeer 2006, 191-210.

over twee groepen: over de gelovige onbesnedenen (uit de volken) en over de gelovige besnedenen.¹⁴

Dit is een belangrijke conclusie en gaat in tegen hen die menen dat de brief aan de Galaten allerlei onderscheid tussen groepen uitwist. Ter illustratie dient de vertaling van NBV21: 'Er zijn geen Joden of Grieken meer, slaven of vrijen, mannen of vrouwen – u bent allen één in Christus Jezus' (Gal. 3:28). Echter, in allerlei opzichten blijven deze verschillen van toepassing. Daarom is de vertaling van de Herziene Statenvertaling (HSV) beter:

Daarbij is het niet [van belang] dat men Jood is of Griek; daarbij is het niet [van belang] dat men slaaf is of vrije; daarbij is het niet [van belang] dat men man is of vrouw; want allen bent u één in Christus Jezus.

Wanneer het onderscheid tussen groepen blijft bestaan, hoewel dat onderscheid niet bepalend is voor de relatie met Christus, is het begrijpelijk dat Paulus in zijn brief aan de Galaten (Kelten) ook een aparte plaats inruimt voor het Israël van God. In zijn formulering sluit hij aan bij het Joodse Achttiengebed (*Amidah*), waarin staat: 'Stel vrede, goedheid en zegen, genade, verbondenheid en erbarmen over ons en over heel Uw volk Israël.'¹⁵

J. van Bruggen geeft in zijn commentaar de toelichting:

Het is niet waarschijnlijk dat het woordje *kai* 'dat wil zeggen' zou betekenen. Dan was eerder te verwachten dat Paulus 'dat is' had geschreven (*toutestis*). Het woordje 'en' of 'ook' geeft de indruk dat Paulus een specifieke groep nadrukkelijk wil binnensluiten. Dit geldt temeer vanwege de herhaling van het voorzetsel *epi*. Juist de combinatie van *kai* met *epi* ('en ook over ...') maakt het onmogelijk de woorden 'Israël van God' te zien als een alternatieve omschrijving van de groep die in het voorgaande werd genoemd. Het kan ook niet gaan om een aanvulling. De kracht van deze specifieke vermelding is dan dat zij de joodse christenen wil bemoeidigen. Zij worden apart aangesproken, net als in 2:15-17.¹⁶

Dit punt is van groot belang, omdat vaak aangenomen wordt dat het woord 'Israël' ook betrokken kan worden op de christelijke kerk. Voor zover bekend is echter de eerste die dit doet Justinus Martyr, in zijn *Dialoog met Trypho* (uit circa 160 n.Chr.).¹⁷

Greenhill en Van Ostade over Ezechiël 37

Volgens I.H. Murray is onder de Engelse puriteinen in het eerste kwart van de zeventiende eeuw het geloof in een toekomstige bekering van het Joodse volk heel algemeen.¹⁸ Hij noemt in dit verband het commentaar van William Greenhill op het boek Ezechiël. In de Nederlandse vertaling geeft Greenhill de volgende verklaring van het tweede deel van Ezechiël 37:

14 Wilhelmus à Brakel, *Redelijke godsdienst* (1700), Utrecht 1973, III, 118-120.

15 'Joods gebed: het Achttiengebed (Amida) – tekst', mens-en-samenleving.infonu.nl/religie/121758-joods-gebed-het-achttiengebed-amida-tekst.html.

16 J. van Bruggen, *Galaten. Het goed recht van de gelovige Kelten*. Commentaar op het Nieuwe Testament, Kampen 2004, 168-169. Vgl. B.E. Horner, *Future Israel. Why Christian Anti-Judaism Must Be Challenged*, Nashville 2007, 263-269; D.H. Stern, *Jewish New Testament Commentary*, Clarksville 1992, 571-576.

17 Justinus Martyr, *Dialoog met Trypho*, hoofdstukken 11 en 123.

18 I.H. Murray, *The Puritan Hope. A Study in Revival and the Interpretation of Prophecy* (1971), Edinburgh 1984, 43-44.

Het gevoelen van veelen is daarom, dat de twee staaven verbeeldende de twee huizen Israëls, nogh zullen en moeten vereenigt worden. De groote reden van dit gevoelen is, dat die beide nogh nooit zyn vereenigt geweest, noch ooit onder een eenigen Koning, en eenen herder, namelyk David, dat is den Messias, geweest zyn. [...] Immers men moet vaststellen, dat de Joden eens algemeen zullen bekeert worden, en dat men zo een volkbekeering der Joden nogh moet verwachten, en daarom ook om dezelve magh bidden. Dit is de zo dikwils beloofde bekeering, welke niet bestaat in de bekeering van eenige weinige Joden of in 't begin des N.T. door Apostelen, of naderhand van tyd tot tyd, hier en daar in een klein getal. Maar een Nationale bekeering, schoon juist niet van elkeen, die tot die natie behoort. Zie Hos. III:5.¹⁹

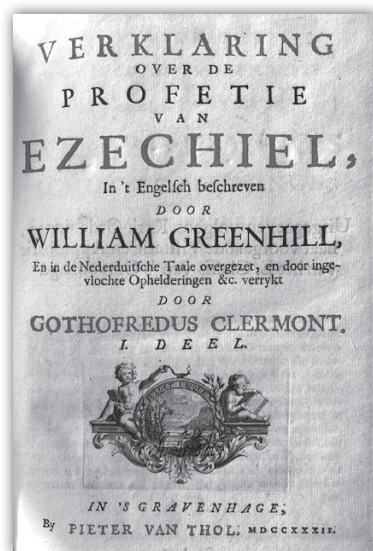
Dit Bijbelcommentaar van Greenhill is door de Goudse predikant Jacobus van Ostade 'in de Nederduitsche Taale overgezet, en door ingevlochte Ophelderingen &c. verrykt'. Dit betekent in concreto: uitgebreide excursen en ook de presentatie van zijn eigen overtuiging indien deze anders is dan die van Greenhill. Op pagina 500 spreekt Van Ostade zijn waardering uit over de uitleg van het tweede gedeelte van Ezechiël 37, maar tevens zijn verbazing dat Greenhill de eerste helft van dit hoofdstuk en de voorafgaande hoofdstukken niet op dezelfde manier verklaart.

Volgens Van Ostade moet het visioen van de vallei met beenderen als volgt verklaard worden:

Wat ons aangaat, 1. wy kunnen wel toestemmen, dat het eenigszins ziet op de verlossing uit Babel; welke dan als een zinnebeeld, of schetse van de laatste bekeering der Joden kan en moet worden aangemerkt. 2. Wy stemmen ook toe, dat dit geestelyk kan worden overgebracht op de opstanding, en bekeering der doode Heidensche volkeren tot het leven der Genade in Christus, en derzelver toebrenging tot de kerk des N.T. Maar echter oordeelen wy met veele andere, dat 3. het eigentlyk onderwerp en oogwit deezer Profetie is de bekeering der Joden in het laatste der dagen. Waar toe ons de verklaringen van deze beide zinnebeelden, en de beloften daar aan gehegt klaarlyk wyzen, en leiden: ten zy men de meeste uitdrukkingen van dit gantsche Capittel wilde in een zeer flauwe betekenis neemen. 't Welk men immers niet doen moet, ten zy de Texten zelve toonen, dat de woorden in geen hoger nadruk moeten genomen worden.²⁰

Vier hoofdbenaderingen van de profetieën over Israël

Bij het raadplegen van de exegetische literatuur en de discussies over de uitleg van profetieën over de toekomst van Israël, kunnen de benaderingen onderscheiden worden in vier hoofdcategorieën.²¹

Titelpagina W. Greenhill –
Verklaring Ezechiël
Bron: Collectie H. Koopman

19 W. Greenhill, *Verklaring over de profetie van Ezechiël IV*, 's-Gravenhage: Pieter (I) van Thol, 1736, 511-513.

20 Van Ostade in Greenhill, *Ezechiël*, 470.

21 M.J. Paul, 'De plaats van Israël in de uitleg van Bijbelgedeelten', in: M. van Campen, J. Hoek en M.J. Paul (red.), *Met het oog op Israël. Bezinning en Bijbelstudies*, Apeldoorn 2022, 11-38, spec. 30-32.

(1) De historische uitleg: de vervulling in de eigentijdse geschiedenis van de profeet. Dit kan binnen enkele jaren of enkele tientallen jaren het geval zijn. Voor Ezechiël, die leefde tijdens de Babylonische ballingschap, is dat de terugkeer uit die verstrooiing.

(2) De geestelijk-typologische uitleg: een vervulling in de christelijke gemeente. Hier wordt gezocht naar de geestelijke principes (zoals wedergeboorte en bekering) en naar de typologische overeenkomsten tussen Israël (Jeruzalem e.d.) en de kerk.

Deze werkwijze is in de christelijke traditie steeds in praktijk gebracht. De beloften van heil, van vergeving en verlossing, van universalisme, van beperking van de macht van de boze, werden betrokken op de positie van de kerk. De basis voor deze benadering wordt gelegd in het Nieuwe Testament en is daarmee in principe legitiem. De apostelen Petrus en Paulus citeren vaak uit het Oude Testament en passen profetische woorden toe op de gemeente in hun dagen. Dit is niet de enige en volledige vervulling, maar aspecten van profetieën kunnen zo toegepast worden.

(3) De concreet-aardse uitleg: de vervulling van beloften in een verre toekomst van Israël op aarde. Het is mogelijk daarvoor de uitdrukking 'concrete eschatologie op aarde' te gebruiken. Het is een historiserende eschatologie, gericht op een toekomst op aarde voordat de eeuwigheid aanbreekt. Meermalen wordt ook de term 'letterlijke vervulling' gebruikt, maar daaraan kleeft het bezwaar dat de profeten in allerlei beelden over de toekomst spreken, waarbij lang niet altijd duidelijk is hoe letterlijk of symbolisch die moeten worden uitgelegd. In onderscheid met de eerder genoemde geestelijke duiding is een belangrijk aspect dat de profetieën niet beperkt worden tot algemene geestelijke principes, maar een concrete en realistische gestalte blijven houden. De profetische beloften zijn dan niet slechts oudtestamentisch verwoord, alsof de profeten zich noodgedwongen aansloten bij het voorstellingsvermogen van hun tijdgenoten, maar bedoelen een concrete verwerkelijking van de beloften. Het betekent ook dat 'Israël' en 'Jeruzalem' niet in de eerste plaats betrekking hebben op een universele kerk, maar in het verlengde staan van wat de Israëlieten destijds meemaakten.

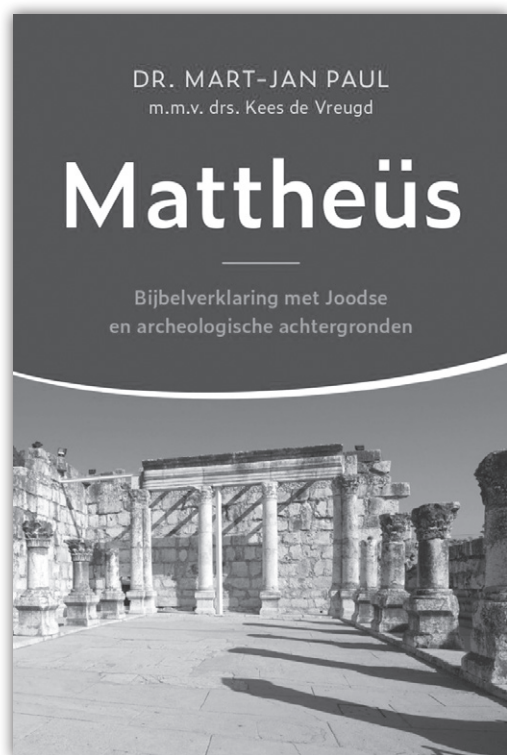
In deze aards-concrete benadering blijft er onderscheid tussen het heilshandelen van God met Israël en dat met de volken. Allerlei beloften kunnen in de kerk gedeeltelijk vervuld worden, maar er is ook nog een toekomstige vervulling in de geestelijke herleving van Israël. Op dit punt vallen belangrijke beslissingen, zoals naar voren kwam in de bovengenoemde citaten.²²

(4) Ten slotte zijn er profetieën die betrekking hebben op de eeuwigheid. Bepaalde profetieën over de Dag van de HEERE en over kosmische veranderingen hebben hierop betrekking. Er komt een nieuwe hemel en een nieuwe aarde waarop gerechtigheid woont. De profeten spreken meermalen over een gericht en over een heerlijke toekomst die een definitief karakter lijken te hebben.

Joodse uitlegeregels

De Vroege Kerk leefde in een omgeving waarin de allegorische methode opkwam. Op grond van allegorie is het mogelijk de letterlijke betekenis over te slaan, hoewel dat op zich niet nodig is. Bij de profetieën is het nodig na te gaan hoe ze bedoeld zijn en hoe ze in Israël zijn

22 Er is veel geschreven over Ezech. 37. Ook Matthew Mead in de zeventiende eeuw verwachtte de terugkeer van de Joden naar hun land en hun bekering. Zie *Dorre doodsbeenderen* (vert. J. van der Haar), Rumpst 2004, 85-105.

Mattheüs

Bron: Collectie M.J. Paul

opgevat. Daarbij is het ook belangrijk om de Joodse uitlegregels in de tijd van het Nieuwe Testament te kennen. Die zijn niet gelijk aan de latere rabbijnse ontwikkelingen, al is de overgang vloeiend.²³

In de Joodse uitleg zijn er vier niveaus die samen 'pardes' (boomgaard) genoemd worden.²⁴ De P staat voor *pesjat*, dat is de eenvoudige, taalkundige betekenis. Deze komt min of meer overeen met wat in onze tijd de grammaticaal-historische exegese heet. De R staat voor *remez*, een betekenis waar de teksten op zinspelen, hoewel die niet duidelijk wordt genoemd. De achtergrond hiervan is dat God de Auteur van de Schrift is en dat schrijvers niet altijd de reikwijdte van hun uitspraken begrepen hebben (vgl. Joh. 11:50-51; 1 Petr. 1:10-12). De D staat voor *derasj*, waarmee een associatie aangeduid wordt. Het is iets waaraan een persoon moet denken als hij de tekst leest, zonder dat de inhoud in de tekst zelf staat. De S staat voor *sod*, dat 'geheim' betekent. Het betreft een geheime betekenis die slechts door een ingewijde begrepen kan worden. Dit kan een boodschap

naar aanleiding van de letterwaarde zijn, een ongewone spellingswijze of het omkeren van twee letters. De boodschap is vaak inventief, maar berust op de overtuiging dat de kleinste lettertekens een zinvolle betekenis hebben (vgl. Mat. 5:18).

Zoals gezegd blijft de *pesjat*, de letterlijke betekenis, altijd gelden, ook al worden er via de andere methoden toepassingen gemaakt.

Nadat Jezus in Bethlehem geboren was en Herodes opdracht gaf om de jonge kinderen te doden, vluchtte Jozef met zijn gezin naar Egypte. Later gaf een engel aan dat zij naar Israël konden terugkeren. Mattheüs schrijft als toelichting: 'opdat vervuld werd wat door de Heere gesproken is door de profeet: Uit Egypte heb Ik Mijn zoon geroepen' (2:15). Wie Hosea 11:1 opzoekt, komt daar een beschrijving van het verleden tegen: 'Toen Israël een kind was, had

23 Met name David Instone-Brewer heeft hiernaar onderzoek gedaan. Zie zijn *Traditions of the Rabbis in the Era of the New Testament* (TRENT) I: *Prayer & Agriculture*, Grand Rapids 2004 en II: *Feasts and Sabbaths. Passover and Atonement*, Grand Rapids 2011. David Stern is van mening dat de auteurs van het Nieuwe Testament en de rabbijnen putten uit een gemeenschappelijke vijver van ideeën. Zie zijn uitleg van Mat. 6:1 in *Jewish New Testament Commentary*, 31.

24 Zie Stern, *Commentary*, 11-13. De benamingen zijn van Moshe ben Shem-Tov uit de dertiende eeuw, en duiden op een latere reflectie, maar de benaderingen zijn veel ouder. De Joodse uitlegger Rashi gebruikt ze vaak en ook in de Talmud en de midrasj komt een term als '*remez le ...*' veel voor. Bij gebrek aan vroege bronnen vallen deze benaderingen moeilijk te dateren.

Ik hem lief, en uit Egypte heb Ik Mijn zoon geroepen.' De profeet kondigt hier geen toekomst aan en ook heeft hij het niet over Jezus. Mattheüs associeert hier twee gebeurtenissen, waarbij zowel Israël als Jezus uit Egypte geroepen werd. Beiden kunnen worden aangeduid met 'zoon'.

Twee belangrijke regels van de rabbijnse uitleg zijn *qalwachomer* ('licht en zwaar') en *binjan 'av* ('constructie van een vader'; een 'familie' van één tekst maken). De eerste regel komt naar voren in de uitspraak 'Als God nu het gras op het veld, dat er vandaag is en morgen in de oven geworpen wordt, zo bekleedt, zal Hij u niet veel meer kleden, kleingelovigen?' (Mat. 6:30; zie ook 10:29-31).

De tweede regel gebruikt een passage uit de Thora om een conclusie over een andere passage te trekken. Wanneer Jezus ondervraagd wordt door de Farizeeën over echtscheiding (Mat. 19:3-6), citeert Hij Genesis 1:27 en 2:24 om een gezaghebbende uitspraak te doen ten aanzien van de uitleg van Deuteronomium 24:1-4. Wanneer sommige Farizeeën opmerkingen maken over het plukken van aren op de sabbat (Mat. 12:1-8), antwoordt Jezus met te wijzen op een noodsituatie (toen David toonbroden at).

Een derde regel, *gezera sjava* ('gelijk snijden'), houdt in dat een tekst wordt verklaard op grond van een gemeenschappelijke uitdrukking in een andere plaats. De overeenkomst of analogie kan een gelijkwaardige formulering, zin, woord of woordwortel zijn. Jezus doet dit in de discussie over echtscheiding (Mat. 19:4-5) en ook in het gesprek over opstanding (Mat. 22:31-32). Paulus maakt hiervan gebruik in Galaten 3:10-14. Daar verbindt hij de vervloeking van de overtreders van de wet met de vervloeking van hem die als veroordeelde aan een hout hangt (Deut. 27:26 en 21:23).

Er zijn nog meer rabbijnse uitlegregels. De genoemde benaderingen behoren tot de zeven regels van Hillel die in de tijd van het Nieuwe Testament leefde (hij is overleden in het jaar 20 n.Chr.). Uit een iets latere periode stammen de dertien regels van rabbi Ishmael (eind eerste, begin tweede eeuw).²⁵ Er is ook een lijst van 32 regels, toegeschreven aan Eliezer ben Yose, de Galileeër, daterend uit ongeveer het jaar 150 n.Chr.²⁶

Wie deze regels bestudeert, komt tot de conclusie dat er allerlei toepassingen mogelijk zijn, maar dat de oorspronkelijke betekenis blijft. Dit is ook van belang met de interpretatie van het woord 'Israël'. Het is ook van toepassing bij het volgende onderwerp.

Het nieuwe verbond (Jeremia 31)

Een belangrijke vraag is of het huidige Joodse volk nog steeds drager is van de beloften aan Abraham, of dat er door het nieuwe verbond, aangekondigd in Jeremia 31, een andere relatie is gekomen. Veel christenen menen dat de beloften overgegaan zijn op de christelijke gemeente. Zij bedoelen dat het heil nu voor Israël én de volken is, die samen als gelovigen een nieuwe realiteit vormen. De term is dan inclusief bedoeld (als een soort groeimodel) en niet in de zin dat de kerk Israël vervangen heeft. Niettemin is met deze opvatting het adres van de beloften

25 Zie J. Shulam, *Verborgene schatten. De Joodse manier van uitleg van de Schriften in de eerste eeuw*, Putten 2010, 123-124.

26 Zie Wilhelm Bacher, Jacob Zallel Lauterbach, 'Rules of Eliezer B. Jose Ha-Gelili, The Thirty-Two', *Jewish Encyclopedia*, www.jewishencyclopedia.com/articles/12935-rules-of-eliezer-b-jose-ha-gelili-the-thirty-two; 'Baraita of 32 Rules', in: *Encyclopaedia Judaica* III, 2e ed., 129. Vergelijk ook 'Hermeneutics', *Jewish Virtual Library*, www.jewishvirtuallibrary.org/hermeneutics.

wel verlegd. De aanduiding 'Sion' heeft dan betrekking op het nieuwe lichaam van gelovigen, de gemeente, en niet meer op een geografische werkelijkheid in het land Israël.

Dit standpunt wordt vaak verdedigd met een beroep op het nieuwe verbond. Immers het oude is afgeschaft en vervangen door het nieuwe (2 Kor. 3; Hebr. 8). Wanneer we nauwkeurig lezen, blijkt dat deze teksten verwijzen naar het verouderde verbond aan de Sinaï, maar niet naar een afschaffing van het verbond met Abraham en zijn nageslacht. In Jeremia 31:31 staat: 'Zie, de dagen komen, luidt het woord van de HEERE, dat Ik met het huis van Israël en het huis van Juda een nieuw verbond sluiten zal.' Het is opvallend dat het nieuwe verbond niet met anderen gesloten wordt, maar met Israël en Juda, dus met het Tien- en het Tweestammenrijk. Dit nieuwe verbond staat tegenover het oude: 'het verbond dat Ik met hun vaders gesloten heb op de dag dat Ik hun hand vastgreep om hen uit het land Egypte te leiden – Mijn verbond, dat zij verbroken hebben' (vs. 32).

Omdat het oude verbond in Jeremia 31 betrekking heeft op het verbond aan de Sinaï, is het vreemd dat wij de term 'Oude Testament' (die hiervan afgeleid is), gebruiken voor de verzameling geschriften die wij van Israël ontvangen hebben. In de Bijbel zelf komt de benaming 'Oude Testament' niet voor als aanduiding van de canonieke geschriften van Israël. De benaming staat volgens diverse vertalingen (Statenvertaling, HSV) wel in 2 Korinthe 3:14, maar daar wordt het oude verbond bedoeld, met de boeken van Mozes waarin dat oude verbond staat. De naam 'Oude Testament' is van christelijke oorsprong en is in gebruik gekomen toen de aanduiding 'Nieuwe Testament' voor de verzameling van apostolische geschriften opkwam. Aan het eind van de tweede eeuw na Christus zijn de aanduidingen Nieuwe Testament en Oude Testament voor de beide delen van de Bijbel in gebruik.²⁷

In 2 Korinthe 3 en Hebr. 8 wordt het verouderde verbond aan de Sinaï bedoeld. Het gevolg is dat de voorafgaande verbonden, bijvoorbeeld met Abraham, niet onder het oude verbond vallen. Het is zelfs zo dat de apostel Paulus en ook de brief aan de Hebr. vele malen Abraham als uitgangspunt en voorbeeld nemen (bijv. Rom. 4 en Hebr. 6:13-18; 11:8-19). Het verbond met Abraham is niet verouderd. De term 'oude verbond' geldt dus eigenlijk alleen voor de boeken Exodus tot en met Deuteronomium, of eventueel ook de daarop gebaseerde geschiedenissen.²⁸

De negentiende-eeuwse Hebr. christen Adolph Saphir schrijft hierover:

De wet van Mozes, het oude verbond, was de verdwijning nabij. Maar de Messiaanse beloften waren nimmer met deze bedeling in verband gebracht. Zij waren gegrond in de belofte aan Abraham, en vervuld in het verbond der genade. [...] En nu Christus het heilige der heiligen was binnengegaan met Zijn eigen bloed, was het oude in feite voorbij, maar bleven Gods beloften voor zijn uitverkoren volk in Abraham vast en onveranderlijk. Dit is de grote verborgenheid, die het ongelovig Israël gedurende de laatste negentien eeuwen niet heeft kunnen verstaan [...]. Wanneer Israël tot berouw en geloof zal gebracht worden, dan zal het heilsplan Gods, onder de wet door Israëls zonde en ongehoorzaamheid opgeschort, tot volkomen uitvoering komen.²⁹

27 H.J. Koorevaar en M.J. Paul (red.), *Theologie van het Oude Testament. De blijvende boodschap van de Hebr. Bijbel*, Zoetermeer 2013, 395-398.

28 Vgl. M.J. Paul, *Het nieuwe verbond en de uitleg van de profetieën over de toekomst van Israël*, Baarn 2013.

29 A. Saphir, *Een Hebr. over de Brief aan de Hebr. II*, Den Haag [1948], 37-41. Het Engelse origineel is uitvoeriger.

De hedendaagse messiasbelijdende Jood Baruch Maoz schrijft: 'Het Abrahamitische verbond is niet opgeheven door het Mozaïsche; [...]. Ook het nieuwe verbond in Christus is gegeven ter versterking van het verbond met Abraham.'³⁰ Het nieuwe verbond is volgens hem een van de vele genadegeschenken die God aan Israël beloofd heeft. Alleen zijn de volken nu uitgenodigd dat geschenk met Israël te delen.³¹

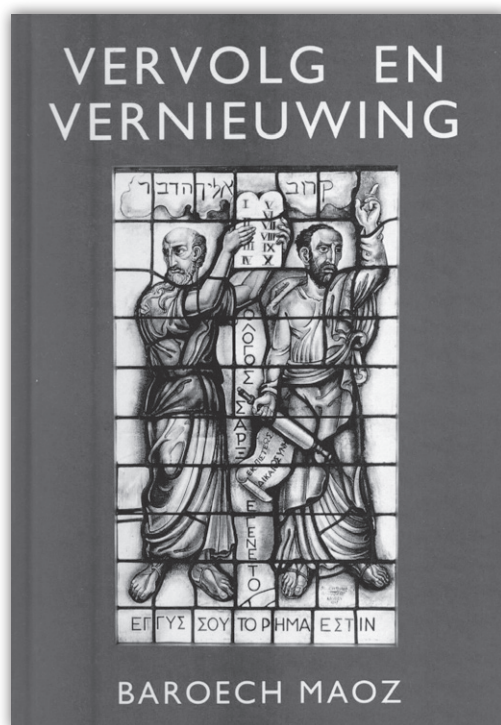
Het verbond met Abraham blijft, terwijl het Mozaïsche verbond zijn te voren bedoelde eindpunt bereikt bij Gods glorievolle Zoon, Israëls beloofde Messias. Niet het Oude Testament is vervuld, maar het verbond met Mozes. God werkt op deze aarde nog steeds aan de verwezenlijking van het Abrahamitisch verbond. [...] Het Mozaïsche verbond is vervangen door het nieuwe. Het verbond met David en het nieuwe verbond zoals dat nu geldt, zijn in afwachting van hun vervulling.³²

Op grond van de gegeven beloften zal Israël in Christus gaan geloven:

Ze zullen hun verlosser aanvaarden in geloof en berouw. [...] Hij zal een keer in hun lot brengen, hun land herstellen, hun regering zegenen en met Israël zijn als nooit te voren. Israël zal de volken tot een zegen zijn en wereldwijd het ontzag en de liefde voor God doen toenemen.³³

Wanneer de blijvende betekenis van het verbond met Abraham aangenomen wordt, is er alle reden om aan te nemen dat de profetische beloften voor Israël ook daadwerkelijk dit volk betreffen. Dit past ook bij de nadrukkelijke verzekering van God dat Israël Zijn volk is zolang de hemellichamen functioneren (Jer. 31:35-37; 33:20-22). Daarnaast zijn er ook lijnen te trekken naar de gelovigen uit de volken in de nieuwtestamentische gemeente.

Meermalen stellen uitleggers dat het niet juist is om aan te nemen dat er oudtestamentische beloften zijn die nog op hun vervulling wachten. Immers, alle beloften zijn in Christus vervuld. Deze uitspraak lijkt mij echter onjuist. Het is zeker waar dat allerlei messiaanse beloften naar Jezus Christus wijzen en in Hem vervuld zijn, maar Hij heeft niet alle beloften aan Abram en Israël vervuld. Hoe kan Hij de landbelofte met aanduiding van de grenzen vervuld hebben? Bovendien zegt het Nieuwe Testament ook niet dat Hij alle eerdere beloften vervuld heeft. Er

Titelpagina B. Maoz – *Vervolg en vernieuwing*
Bron: Collectie M.J. Paul

30 B. Maoz, *Vervolg en vernieuwing. Een joods-christelijke visie op het evangelie in oud en nieuw verbond*, Goes 1992, 26.

31 Maoz, *Vervolg en vernieuwing*, 33.

32 Maoz, *Vervolg en vernieuwing*, 109-112.

33 Maoz, *Vervolg en vernieuwing*, 164-165.

staat wel: 'Want zovele beloften van God als er zijn, die zijn in Hem ja, en zijn in Hem amen' (2 Kor. 1:20). Dat wil zeggen dat de beloften door Hem gegarandeerd worden (vgl. het 'bevestigen' in Rom. 15:8). Ze blijven dus gelden en Paulus kan daarover in de tegenwoordige tijd schrijven (Rom. 9:4). Daarom is er inderdaad een 'tegoed' van het Oude Testament.³⁴

Mobachius over het nieuwe verbond

Bovenstaande gedachten zijn grotendeels ook terug te vinden in een zeer uitvoerige verhandeling van Joachim Mobachius, predikant in 's-Hertogenbosch, over Jeremia 31.³⁵ Het werk uit 1746 draagt de titel *De langh gewenschte en vast aenstaende bekering van het volk der Jooden*.³⁶ In de ondertitel worden de vereniging van de stammen, de herbouw van hun stad en de terugkeer in hun land genoemd.

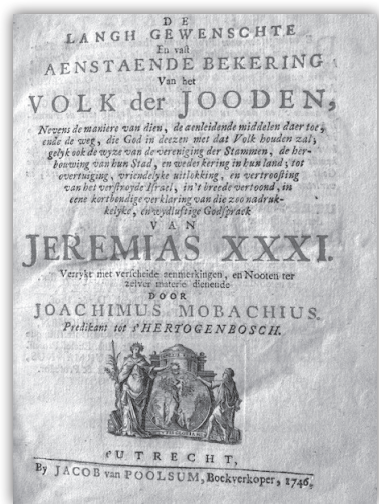
Reeds in het Voorbericht aan de lezer vermeldt Mobachius zijn uitgangspunten. Hij verzet zich tegen de uitleggers die menen dat dit hoofdstuk alleen betrekking heeft op de staat van de kerk onder het Nieuwe Testament. Het is belangrijk te beseffen wat de boodschap is geweest in de tijd van de profeet. Wanneer men de uitleg beperkt tot de nieuwtestamentische kerk, levert dat bij de auteur de verzuchting op 'ongelukkige Kerk des O.T. welke men dus byna alles, wat hun tot ligt, troost en bestiering kon dienen, schynd te ontnemen!'

Voor Mobachius is het bij profetieën en psalmen van belang die eerst in de eigen tijd uit te leggen. De profeten spreken vaak over de periode van de Babylonische ballingschap en de uiteindelijke terugkeer in het land. Het gebeurt op zo'n wijze dat men de boodschap ook als een voorbeeld kan zien wat het Israël van het Nieuwe Testament in geestelijk opzicht te wachten staat.

De beloofde herbouw in het laatste der dagen kan niet de herbouw van Jeruzalem in de tijd van Zerubbabel zijn. Ook gaat het niet over een geestelijke, maar over een letterlijke stad.

De bekering van de Joden in de tijd van het Nieuwe Testament betreft slechts de eerstelingen. Zij zijn voorboden van de volle oogst die nog komen zal in het laatste

der dagen. Er kan een 'flauwe toespeling' zijn op de terugkeer uit Babel, maar de boodschap betreft vooral de latere tijd.

Titelpagina J. Mobachius –
*De Langh Gewenschte
Aenstaende Bekering*

Bron: Collectie H. Koopman

³⁴ De uitdrukking is van K.H. Miskotte.

³⁵ Zie over Mobachius M. van Campen, *Gans Israël* II, 509-535.

³⁶ De volledige titel luidt: *De langh gewenschte en vast aenstaende bekering van het volk der Jooden, nevens de maniere van dien, de aenleidende middelen daer toe, ende de weg, die God in dezen met dat volk houden zal; gelyk ook de wyze van de vereniging der stammen, de herbouwing van hun stad, en wederkering in hun land; tot overtuiging, vriendelyke uitlokking, en vertroosting van het verstroyde Israel, in 't breede vertoond, in eene kortbondige verklaring van die zoo nadrukkelyke, en wydlustige godspraak van Jeremias XXXI, Utrecht: Jacob van Poolsum, 1746. Het werk telt ruim achthonderd pagina's.*

In de verklaring van Jeremia 31 komt naar voren dat God het nieuwe verbond met Israël, en niet met andere volken, zal sluiten.³⁷ Dit verbond zal anders zijn dan het verbroken verbond aan de Sinaï. De Heere zal Zijn wet in het binnenste schrijven. Hieronder verstaat Mobachius 'de Wet des geloofs' (Rom. 3:27). Dat is de leer van het Evangelie, van het genadeverbond.³⁸ Het is in die tijd niet langer nodig elkaar te onderwijzen, omdat ieder de Heere zal kennen. Mobachius geeft toe dat deze belofte wel in het algemeen tot het Nieuwe Testament behoort, maar deze zal op de uitnemendste wijze vervuld worden in het laatste der dagen, wanneer Christus als de Zon der gerechtigheid de hele wereld zal bestralen. Het is de tijd dat de volheid van de heidenen in zal gaan en geheel Israël zalig zal worden. Dan zal de aarde vol zijn van de kennis des Heeren (Jes. 11:9).³⁹ Ook zal er vergeving van zonden zijn.

Hierna gaat Mobachius op de verzen 35-37 in. Daar staat dat Israël altijd een volk blijft voor Gods aangezicht. Dat duurt zolang de hemellichamen hun schijnsel geven. Een overeenkomstige belofte staat in Jeremia 33:20-22. De grond van deze belofte is Gods eeuwig liefde, en Zijn verbond met Abraham, Izak en Jakob, dat een eeuwig, onveranderlijk zoutverbond is (Jes. 54:6-10; Zach. 8:11-13).⁴⁰ Hier bespreekt de auteur ook de beloften die aan het eind van Leviticus 26 staan. Na een opsomming van verschrikkelijke straffen klinkt de mogelijkheid van vergeving, op grond van het verbond met de voorouders (Lev. 26:40-45).

Zoals in Jubeljaar iedere Israëliet naar zijn vorige bezitting en erfdeel mocht terugkeren, zo is ook de Joden een herstel beloofd van de heerlijke en geestelijke goederen in Christus. In het laatste der dagen zullen zij ook naar hun eigen land, waaruit zij verdreven zijn, terugkeren.⁴¹

De kanttekeningen betrekken de profetieën alleen op de kerk. Er is echter sprake van steden in het meervoud (31:22) en van allerlei geografische details van Jeruzalem (31:38-40). Daarom gaat het over de herbouw in de toekomst. Hierin sluit Mobachius zich aan bij Wilhelmus à Brakel.⁴² Bij de verklaring van vers 38 gaat de auteur uitgebreid in op allerlei profetieën over de toekomstige heilstijd. Hij behandelt teksten uit Jesaja, Jeremia, Ezechiël, Hosea, Joël, Amos, Micha, Zefanja en Zacharias (o.a. het Loofhuttenfeest in Zach. 14).

Uit dit overzicht van het werk van Mobachius blijkt dat de principiële kwesties die in het geding zijn bij de uitleg van de profetieën en hun relatie tot het Joodse volk, uitgebreid aan de orde komen. De genoemde hermeneutische overwegingen zijn ook in onze tijd van belang bij de doordenking van de toekomstverwachting.

Het is opmerkelijk dat Alexander Comrie, predikant in Woubrugge, in een preek over Jeremia 31:9 het 'fraay onlangs uitgekomen Werk van de Heer Mobachius' vermeldt. Hij herkent zich in de benadering dat de profeet Jeremia zowel de Joden in ballingschap als de eindtijd op het oog heeft. De uiteindelijke vervulling zal plaatsvinden 'by de bekeeringe der Joden in de laatste dagen, waar van de verloszinge uit Babel een pandt en Prophetisch voorbeeld geweest is'.⁴³

37 Mobachius, *Bekering*, 519 en 525.

38 Mobachius, *Bekering*, 564. Vergelijk M.J. Paul, *De Thora van het nieuwe verbond (Jer. 31:33) en de verhouding tussen Oude en Nieuwe Testament*. Emeritaatslezing ETF te Leuven, 4 juni 2025.

39 Mobachius, *Bekering*, 594-595.

40 Mobachius, *Bekering*, 657. Voor zoutverbond, zie Num. 18:19; 2 Kron. 13:5.

41 Mobachius, *Bekering*, 663.

42 Mobachius, *Bekering*, 666-667.

43 A. Comrie, *Verzameling van leerredenen, waar in vertoont wordt uit verscheide teksten de afgezakte [...]*

Toekomstverwachting in de evangeliën

Het Nieuwe Testament bevat veel uitspraken die wijzen op een toekomstige heilrijke positie van het volk Israël. Ik wil nu enige voorbeelden noemen uit de evangeliën. Het zijn voor een deel teksten die door À Brakel en andere tijdgenoten worden aangehaald, maar ook gedeelten die minder vaak worden genoemd.

(1.) De aankondiging van de engel Gabriël aan Maria is bekend, maar in preken komen meestal alleen de eerste woorden naar voren. Toch is ook het vervolg van belang: 'God, de Heere, zal Hem de troon van Zijn vader David geven. En Hij zal over het huis van Jakob Koning zijn tot in eeuwigheid en aan Zijn Koninkrijk zal geen einde komen' (Luk. 1:32-33). Wat betekent in dit verband de troon van David? En het koningschap over het huis van Jakob? Hier wordt een concrete voorzegging gedaan die voor de Joodse gelovigen in die tijd natuurlijk in verband gebracht werd met de profetieën. De kanttekeningen vermijden dat en stellen: 'Dat is, de Koninklijke macht, door welke hier verstaan wordt het geestelijke Rijk van Christus, waarvan Davids rijk een voorbeeld was.'

(2.) Kort na de geboorte van Jezus vindt de voorstelling in de tempel plaats. Daar is ook Simeon aanwezig. Hij verwacht 'de vertroosting van Israël', waarmee het komende heil voor Israël aangeduid wordt. Hij noemt het Kind 'een licht om de heidenen te verlichten en om Uw volk Israël te verheerlijken' (Luk. 2:32). Met deze dubbele aanduiding sluit hij aan bij de beloften over de Knecht des Heeren in Jesaja 42:6 en 49:6 en 8. De Knecht zal zijn 'tot een verbond voor het volk [Israël]' en 'tot een licht voor de heidenvolken'. Er is dus een tweevoudige roeping, waarbij het werk van de Messias ten opzichte van Israël niet precies hetzelfde is als voor de volken.

(3.) In Lukas 21:24 kondigt Jezus aan dat Jeruzalem door de heidenen vertrapt zal worden, totdat de tijden van de heidenen vervuld zullen zijn. Dit past bij de eerdere profetieën. Wanneer Israël zondigt, komt er wel straf, maar is er geen beëindiging van de relatie.

(4.) Op een gegeven moment vraagt Petrus aan Jezus wat het deel van de discipelen zal zijn, omdat zij alles verlaten hebben en Hem gevolgd zijn. Jezus antwoordt:

Voorwaar, Ik zeg u dat u die Mij gevolgd bent, in de wedergeboorte, als de Mensenzoon zal zitten op de troon van Zijn heerlijkheid, ook zult zitten op twaalf tronen en de twaalf stammen van Israël zult oordelen. (Mat. 19:27-28)

De wedergeboorte is hier de vernieuwing van de aarde, niet de persoonlijke wedergeboorte. De Mensenzoon zal volgens het boek Daniël regeren met de heiligen van de Allerhoogste (Dan. 7:13, 18). De meeste vertalingen hebben 'oordelen' en dan lijkt het alsof de discipelen mee zullen doen om het oordeel (een veroordeling) uit te spreken. Het werkwoord *krinein* heeft echter een ruimere betekenis: oordelen, rechtspreken, maar ook regeren.⁴⁴ Dat valt te vergelijken met het werk van de richters. Gezien de tronen waarop zij mogen zitten en de relatie met Daniël 7 is de uitvoering van een regeertaak veel aannemelijker. Ook elders is sprake van de belofte dat de gelovigen mogen heersen met Christus (1 Kor. 6:2; 2 Tim. 2:12; Op. 1:6; 3:21; 5:10; 20:4-6; 22:5). Opmerkelijk is hier de vermelding van de taak van de discipelen ten aanzien van de twaalf stammen van Israël.

staat der geloovigen, Leiden: Johannes (I) Hasebroek en Amsterdam: Nicolaas Byl, 1749, 137.

44 In de Septuaginta Richt. 3:10; Ps. 2:10; 122:5; Dan. 9:12.

(5.) Op grond van deze belofte van Jezus komt bij de discipelen de gedachte op over wie de beste plaats zal krijgen. Daarom stelt de moeder van Johannes en Jakobus – namens haar zoons – de vraag of deze twee discipelen de ereposities zullen krijgen, rechts en links van de troon van Jezus. De Meester bekritiseert wel hun verlangens naar deze plaatsen, maar bevestigt wel dat die er zullen zijn. De verdeling ligt echter in de handen van de hemelse Vader (Mat. 20:20-28).

(6.) Volgens veel christenen is het Koninkrijk van God weggenomen van het Joodse volk. Jezus vertelt immers in Mattheüs 21 een gelijkenis over pachters van een wijngaard. Deze pachters weigeren een deel van de opbrengst te geven aan de gezonden dienaren en aan de zoon. Als toepassing klinkt het: 'Daarom zeg Ik u, dat het Koninkrijk van God van u weggenomen zal worden en aan een volk gegeven dat de vruchten ervan voortbrengt' (21:43).

De conclusie wordt nogal eens getrokken dat het nieuwe volk de kerk is. Vanuit het verband is dat echter niet logisch.

(a) De overpriesters en Farizeeën begrijpen dat de gelijkenis over hen gaat (vs. 46). De pachters zijn niet alle Joden, maar de leiders van het volk. In het voorafgaande kwamen deze leiders naar Jezus en vroegen Hem naar Zijn bevoegdheid (vs. 23). De gelijkenis is een reactie op die vraag, en is vooral gericht op de leiders.

(b) In het evangelie komt een groot verschil naar voren tussen de houding van het volk en de leiders tegenover Jezus. Dat blijkt ook uit Jezus' vraag naar het werk van Johannes de Doper. Uit vrees voor de menigte, die Johannes voor de profeet houdt, durven de leiders geen antwoord te geven (Mat. 21:26).

(c) De wijngaard is Israël. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het lied van de wijngaard in Jesaja 5:1-7. De wijngaard wordt niet weggedaan, maar aan andere pachters gegeven.

(d) Jezus richt Zich in deze tijd op Israël, zoals blijkt uit de zending van de discipelen (Mat. 10:5) en de woorden tot de Kananese vrouw (15:24). Pas later spreekt Hij over de verkondiging onder de andere volken (24:14; 28:19).

(e) De christelijke kerk heeft geen zeggenschap over de wijngaard Israël gekregen.

(f) Er is een bijzondere toekomst voor Israël, zoals uit diverse profetieën en teksten in het Nieuwe Testament blijkt.

De conclusie is: de wijngaard blijft in stand, maar anderen krijgen de leiding.

Wat wordt bedoeld met 'volk'? Het is opmerkelijk dat *ethnos* in het enkelvoud staat, en niet in het meervoud, wat voor de hand zou liggen als het Koninkrijk naar de andere volken gaat. Ook is het praktische gezichtspunt (het opbrengen van vruchten) belangrijker dan het etnische aspect. Het woord *ethnos* betekent vaak 'volk' of 'natie', maar ook een ruimer gebruik komt voor, zodat allerlei groepen met dit woord aangeduid kunnen worden. Het lijkt mij dat hier de discipelen bedoeld worden. Zij krijgen een leidinggevende taak (Mat. 16:18-19; 18:18-20; 19:28).⁴⁵

(7.) In Mattheüs 23:37-39 staat de klacht: 'Hoe vaak heb Ik uw kinderen bijeen willen brengen [...] maar u hebt niet gewild!' Als straf wordt de verwoesting van 'uw huis' aangekondigd. Hiermee kan de tempel bedoeld zijn, maar ook de stad, en soms ook een geslacht (bijv. het huis van David). Hier wordt Jeruzalem aangesproken en is het aannemelijk dat de tempel in Jeruzalem bedoeld wordt, ook vanwege de aangekondigde verwoesting. Het is opvallend dat hier

45 Zie uitgebreider M.J. Paul, *Mattheüs. Bijbelverklaring met Joodse en archeologische achtergronden*, Apeldoorn 2025.

De tempel van Herodes in Jeruzalem

Bron: Wikipedia

geen sprake is van Gods huis (als in 21:12), maar van 'uw huis'. Dat is mogelijk een aanwijzing dat God de tempel als huis opgeeft, zoals Hij eerder deed (Ezech. 9:3; 10:4). De aangekondigde verwoesting wordt verder behandeld in 24:2.

Hierna verklaart Jezus: 'Want Ik zeg u: U zult Mij van nu af aan niet zien, totdat u zegt: Gezegend is Hij die komt in de Naam van de Heere!' (vs. 39). Behalve verwoesting is er het oordeel dat de inwoners Hem niet meer zullen zien. Dit heeft te maken met Zijn dood en heengaan naar de Vader. Er breekt een moeilijke tijd aan voor het volk. Toch is de oordeelsperiode niet definitief, want er is een 'totdat', namelijk de tijd wanneer het Joodse volk de geciteerde woorden uit Psalm 118:26 zal uitspreken (net als bij de intocht in Jeruzalem; Mat. 21:9). Dit kan geen gedwongen erkenning zijn, want in de Psalm is een blijde welkomstroep (*baruch haba*) bedoeld.

(8.) Enige tijd later probeert Pilatus Jezus vrij te laten, maar het aanwezige volk in de vroege morgen (waarschijnlijk hooguit enkele honderden mensen) in de buitenhof (Joh. 19:13) verlangt de kruisiging. Pilatus wast zijn handen en de aanwezigen reageren hierop met de woorden 'Zijn bloed op ons en onze kinderen' (Mat. 27:25).

Deze tekst is in de loop van de geschiedenis vaak aangehaald om de Joden te doden. Voor de uitleg is van belang dat er geen werkwoord gebruikt wordt. De aanvullingen 'kome' in Statenvertaling (SV) en 'laat [...] maar komen' in HSV lijken mij onjuist. De aanwezigen rekenen erop dat hun niets overkomt. Zij bedoelen hun uitspraak niet als een zelfvervloeking.

Wat betekenen hun woorden dan? De aanwezigen nemen de verantwoordelijkheid op zich, nadat Pilatus die van zich afgeschoven heeft. Twee voorbeelden uit het Oude Testament kunnen dit verduidelijken. (a) De verspieters in huis van Rachab in Jericho geven aan wanneer iemand naar buiten gaat: 'het bloed zal op zijn eigen hoofd rusten'. Voor allen bij Rachab in huis geldt echter: 'zijn bloed rust op ons hoofd' als iemand toch gedood wordt (Joz. 2:19). (b) Juda verklaart tegenover Jakob over Benjamin: 'Ikzelf zal borg voor hem staan; van mij mag u hem opeisen' (Gen. 43:9). In beide gevallen gaat het over verantwoordelijk zijn, met aansprakelijkheid. De aanwezigen in de rechtszaal bij Pilatus rekenen erop dat zij correct handelen en dat hun dus niets zal overkomen.

De uitspraak is in de loop van de geschiedenis vaak gebruikt (misbruikt) om de Joden te doden. Vreemd genoeg lieten christenen het oordeel niet aan God over, maar brachten dat

eigenhandig ten uitvoer. Gemakshalve werd de uitspraak van enkele honderden aanwezigen uitgebreid tot het gehele volk en tot alle nakomelingen.

Toekomstverwachting in het boek Handelingen

Net voor de hemelvaart vragen de discipelen 'Heere, zult U in deze tijd voor Israël het Koninkrijk weer herstellen?' (Hand. 1:6). Deze vraag is volgens Calvijn verkeerd en toont het onverstand van de discipelen. 'Er komen in deze vraag evenveel fouten als woorden voor.'⁴⁶ Helaas heeft Calvijn hier te veel geredeneerd vanuit zijn eigen visie. In ieder geval wijst Jezus de discipelen niet terecht, maar bevestigt Hij hun verwachting. Hij verklaart slechts dat zij de tijden of gelegenheden niet mogen weten die de Vader in Zijn eigen macht gesteld heeft (vs. 7). Bovendien sluit de vraag van de discipelen aan bij de prediking van Jezus, zoals bij de toezegging dat de discipelen over de twaalf stammen mogen regeren. Verder is van belang dat Jezus na de opstanding gedurende veertig dagen aan de discipelen verschenen is. Het belangrijkste gespreksonderwerp het Koninkrijk van God was (1:3). Wanneer vaak over dit onderwerp gesproken is, kan er geen tegenstelling zijn tussen 'het Koninkrijk van God' en 'het Koninkrijk van Israël'.⁴⁷

In Handelingen 3 roept Petrus het volk op tot bekering, met de bedoeling dat hun zonden uitgewist worden en er tijden van verkwikking zullen komen. Dan zal God Jezus Christus zenden. 'Hem moet de hemel ontvangen tot de tijden waarin alle dingen worden hersteld, waarover God gesproken heeft bij monde van al Zijn heilige profeten door de eeuwen heen' (3:19-21).

In de geschriften van de oudtestamentische profeten is duidelijk dat er een heilstijd voor Israël zal aanbreken, waarin ook de volken zullen delen (Jes. 2:1-5; 9:1-10; 25:6-9; 65:17-25; Jer. 31:31-40; Ezech. 36-37 en 40-48; Zach. 12-14). Petrus richt zijn toespraak tot de Joodse aanwezigen en sluit aan bij de profetische verwachting.⁴⁸

Vanwege de meningsverschillen in de nieuwe gemeenten die door Paulus gesticht zijn, komt er een vergadering in Jeruzalem, waar de relatie tussen Joods-christelijke gelovigen en volgelingen van Jezus uit de heidenen aan de orde gesteld worden (Hand. 15). Op dit zogenaamde Apostelconvent komen de aanwezigen tot het besluit dat aan de gelovigen uit de volken slechts een beperkt aantal regels opgelegd wordt, en niet de gehele Thora van Mozes.⁴⁹

In de christelijke traditie is dit hoofdstuk vaak opgevat als een afschaffing van allerlei Mozaïsche bepalingen. Dat is niet juist, want voor de Joodse christenen blijven deze bepalingen van toepassing. Dat blijkt wel uit het feit dat Paulus Timotheüs, geboren uit een Joodse moeder, besnijdt en met hem de apostelbesluiten bekend maakt in de gemeenten (Hand. 16:1-4).

Wanneer Paulus later terug is in Jeruzalem komt hij in de Joods-christelijke gemeente, waar Jakobus de leiding heeft. Daar spreken de ouderlingen over hun eigen situatie: 'U ziet, broeder, hoeveel duizenden Joden er zijn die geloven; en zij zijn allemaal ijveraars voor de Thora'

46 J. Calvijn, *De Handelingen der apostelen*, Goudriaan 1970, 18.

47 C.J. van den Boogert, 'Herstel van het koningschap voor Israël. Handelingen 1:6-8 in het licht van het werk van Lukas', in: M.C. Mulder en A. Noordegraaf (red.), *Hoop voor Israël. Perspectieven uit Handelingen*, Zoetermeer 2007, 15-37.

48 M.J. Paul, 'Tijden van wederoprichting. Petrus toespraak in Handelingen 3:19-21', in: Mulder en Noordegraaf (red.), *Hoop voor Israël*, 80-102.

49 H.C. van der Meulen, 'Eenheid en verscheidenheid. Het apostelconvent (Handelingen 15:1-35)', in: Mulder en Noordegraaf (red.), *Hoop voor Israël*, 166-190.

(Hand. 21:20). Er zijn in Jeruzalem dus duizenden Joodse gelovigen in Jezus. De ouderlingen zijn verontrust vanwege het gerucht dat Paulus de Joden leert afvallig te worden van Mozes, terwijl de afspraak was dat alleen de gelovigen uit de volken minder bepalingen hoefden te houden (21:21, 25). Daarop doen zij het voorstel dat Paulus meedoet met vier mannen die een gelofte hebben afgelegd (waarschijnlijk een nazireërgelofte, Num. 6) en dat hij de kosten voor de offers in de tempel betaalt. De apostel is hiertoe bereid. Overigens heeft hij bij een eerdere gelegenheid ook een dergelijke gelofte afgelegd (Hand. 18:18).

Paulus was een Jood en is ook zo steeds blijven leven. Hij noemt zich in de tegenwoordige tijd een Farizeeër (23:6). Hij verklaart dat hij niets gedaan heeft tegen de wet van de Joden of tegen de tempel (25:8) en ook niets gedaan tegen de vaderlijke gewoonten (28:17).

Volgens de kerkvader Eusebius heeft de gemeente in Jeruzalem tot de tijd van de opstand van Bar Kochba (132-135) een Joods karakter gehouden. Volgens hem waren de vijftien leiders in deze periode van ongeveer een eeuw alle 'van de besnijdenis'.⁵⁰

Tot slot nog één tekst uit het boek Handelingen. Deze staat in de redevoering van Paulus tot koning Agrippa. Daar verklaart hij:

En nu sta ik hier en word geoordeeld over de hoop op de belofte die door God aan de vaderen gedaan is, die onze twaalf stammen hopen te bereiken door voortdurend, nacht en dag, God te dienen (26:6-7).

Met deze belofte (vgl. 13:23) aan de vaderen bedoelt Paulus de toezeggingen die God Abraham, Izak en Jakob gedaan heeft met het oog op de komst van de Verlosser, de Messias. De 'hoop' (26:7; 23:6; 24:15; 28:20) is de verwachting die al eeuwenlang onder de Joden leeft. Omdat hier ook de ('onze') twaalf stammen genoemd worden, gaat het ook over de consequenties van de komst van de Messias. Terecht zegt een verklaarder: 'Hier zal het gaan om de hele eschatologische verwachting, gericht op Messias, opstanding en rijk.'⁵¹

Vanuit de evangeliën en het boek Handelingen zijn er heel wat aanwijzingen voor een toekomstige bekering van het Joodse volk. De brieven in het Nieuwe Testament en het boek Openbaring geven nog meer duidelijkheid, maar die blijven hier buiten beschouwing.

Ten slotte

In de loop van de kerkgeschiedenis zijn de beloften voor Israël meestal betrokken op de kerk. In de Vroege Kerk was er daarnaast de verwachting dat het Joodse volk in later tijd tot bekering zou komen en tot geloof in Jezus als de Messias. De zogenaamde vervangingstheologie was dominant aanwezig en de verwachting voor Israël raakte in de loop van de tijd op de achtergrond.

In de tijd van de reformatie was dit niet veel anders. Zoals gezegd trekken de kanttekeningen van de Statenvertaling vooral lijnen naar de kerk. Tegen deze achtergrond is het opmerkelijk dat diverse vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie door zorgvuldig Bijbellez

50 Eusebius, *Kerkgeschiedenis*, 4.5. Groepen als de ebionieten en de nazoreeën hielden aan de besnijdenis vast. Zie O. Skarsaune en R. Hvalvik (red.), *Jewish Believers in Jesus*, Peabody 2007, 427-428, 451, 472. Ook Justinus Martyr beschrijft zulke Joodse gelovigen in Christus, in: *Dialog met Trypho*, par. 47.2.

51 C.H. Lindijer, *Handelingen van de apostelen II*. Prediking van het Nieuwe Testament, Nijkerk 1979, 253. Vgl. A. Noordegraaf, 'Breekpunten of brug. Paulus over de hoop van Israël (Handelingen 23:6; 24:15; 26:6-7; 28:20)', in: Mulder en Noordegraaf (red.), *Hoop voor Israël*, 191-221.

andere accenten gaan leggen in de eschatologie. Er lopen hier ook verbindingen met het Puritanisme en Piëtisme.

Het is goed dat de Stichting Studie der Nadere Reformatie al tientallen jaren aandacht vraagt voor dit onderwerp.⁵² Er waren diverse stromingen en lang niet iedereen dacht hetzelfde over dit onderwerp, maar de bezinning in de kring van de Nadere Reformatie heeft veel op gang gebracht, tot op de dag van vandaag.

Meermalen lezen wij Bijbelteksten op een te vanzelfsprekende manier. Dan kunnen kerk-historische ontwikkelingen ons helpen opnieuw naar de teksten te kijken. Het verbond met Abraham blijft van kracht. Gelovigen uit de volken worden gezegend met Abraham (Gal. 3:8-9, 14). Het nieuwe verbond voor Israël en de volken is aangebroken, maar nog niet volledig gerealiseerd. Christus is Middelaar van het verbond met Israël en Hij garandeert de verwerkelijking. De beloften van God zijn in Hem ja en amen (2 Kor. 1:20).

Deze inzichten betreffen honderden Bijbelgedeelten, zoals de on vervulde profetieën, de uitleg en het zingen van de Psalmen, de uitleg van de aanduidingen 'Jeruzalem' en 'Israël', en ook de interpretatie van Gods regering. Ze raken ook de toekomstverwachting in onze tijd en de verwachting van Gods Koninkrijk dat zal komen.

Summary

This article provides several historical examples of the interpretation of biblical texts that relate to the people of Israel in an eschatological context. First we look at the early church, with its striking dual replacement theology, and then representatives from the period of the *Nadere Reformatie*. Then we examine various parts of the Bible, beginning with the Old Testament, and then moving on to the Gospels and the Book of Acts. In the discussion of the prophecies, the differences between four main approaches emerge, as does the connection to Jewish rules of exegesis. This is done to demonstrate the interplay between biblical exegesis and the eschatological expectations of representatives of the *Nadere Reformatie*. Even in our own time, there appears to be reason to look forward to God's future for Israel and the nations.

Prof. dr. M.J. Paul is voormalig docent Oude Testament aan de Christelijke Hogeschool Ede en emeritus hoogleraar Oude Testament aan de Evangelische Theologische Faculteit te Leuven. E-mail: mjpaul@solconmail.nl.

52 W.J. op 't Hof, *De visie op de Joden in de Nadere Reformatie tijdens het eerste kwart van de zeventiende eeuw*, Amsterdam 1984, 7. Hij vermeldt een studiedag over 'De Nadere Reformatie en de Joden', gehouden op 23 mei 1981.